

УДК: 94(4):(477KGB)

КОМІТЕТ ДЕРЖАВНОЇ БЕЗПЕКИ – ОХОРОННИЙ ЗАГІН КПРС**Юрій ЗАЙЦЕВ**Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України,
відділ новітньої історії

У статті з'ясовано місце і роль органів державної безпеки СРСР та їх структурних підрозділів в УРСР з акцентом на повну підпорядкованість спецслужб Комуністичній партії з метою збереження її всевладдя через репресії і терор щодо українського визвольного руху в середині країни та за її межами.

Ключові слова: КДБ, ЦК КПРС, тоталітарний режим, національно-визвольний рух, самвидав, агентура, провокація, ліквідація, арешт, концтабір, політв'язень.

Задля усвідомлення місця КДБ у державній структурі СРСР слід спершу зазначити, в якій системі політичних координат існував цей союз так званих суверенних республік: демократичній чи тоталітарній. У спрощеному, популяризаторському вигляді доктор історичних наук, професор Станіслав Кульчицький охарактеризував їх так: “Демократією слід вважати політичну систему, за якої суспільство дає корпорації державних службовців мандат на владу, а тоталітаризмом – ту систему, в якій суспільство цілком залежне від держави. Виходячи з такого зіставлення, панівний в СРСР політичний режим слід було б назвати тоталітарним і поставити його на один рівень із відомими в минулому іншими формами тоталітаризму – фашизмом і націонал-соціалізмом”¹.

У дещо розширеному вигляді заакцентуємо, що визначальними ознаками тоталітарного суспільства є узурпація всіх владних функцій однією партією на чолі з “вождем”, абсолютний контроль над усіма сферами життя й діяльності людини і соціуму через їх усебічну й наскрізну регламентацію, підпорядкування свідомості особи і соціальної практики реалізації утопічних ідей, досягнення яких щоразу відсувається на прийдешній час. Головним інструментом управління є насильство, терор. Звідси, стрижневими владними структурами в СРСР були не вітринні утворення – ради, а силові відомства: міліція, прокуратура, суди, органи державної безпеки. Ключову роль з-поміж них виконували органи КДБ.

Власне Комітет державної безпеки при Раді Міністрів СРСР, як потужна й розгалужена державна структура, був створений 13 березня 1954 р. Указом Президії Верховної Ради СРСР згідно з постановою ЦК КПРС від 12 березня 1954 р. “Про роботу органів державної безпеки”². Основним його завданням декларувалася боротьба з зовнішніми та внутрішніми загрозами радянському режимові. Фактично це був репресивний орган в системі влади, охоронний загін КПРС. В народі ця установа відома за абревіатурою КГБ (рос. – Комитет

государственной безопасности). Комітет державної безпеки при Раді Міністрів УРСР хоча й позиціонував себе органом державної влади України, але існував як структурний підрозділ КДБ СРСР, підпорядкований політбюро ЦК КПРС. Для осягнення місця й ролі КДБ в системі державного управління варто вдатися до історичної ретроспективи згаданої спецслужби.

Свій родовід КДБ веде від заснованої 20 грудня 1917 р. постановою Раднаркому Росії Всеросійської надзвичайної комісії (рос. – Всероссийской чрезвычайной комиссии – ВЧК, або поширенішої назви місцевих комісій – ЧК) для боротьби з контрреволюцією і саботажем. Її появу “теоретично” обґрунтував В. Ленін: “Наукове поняття диктатури означає не що інше, як нічим не обмежену, ніякими законами, ніякими абсолютно правилами не зв’язану владу, що безпосередньо на насильство спирається”³. Озброєні особи в шкірянках наганяли жах на людей. Куртки ці, які надіслала Антанта для пілотів і які реквізували більшовики, стали символом чекістів з прозаїчної причини: в них не заводилися воші – переносики тифу. Всеукраїнська надзвичайна комісія (ВУНК) (рос. – Всеукраинская чрезвычайная комиссия – ВУЧК) по боротьбі з контрреволюцією, спекуляцією, саботажем та службовими злочинами була створена 3 грудня 1918 р. як філія ВЧК, орган більшовицького терору й насаджування російської компартійної диктатури в Україні. У “Зверненні ЦК РКП(б) до комуністів – працівників всіх надзвичайних комісій” від 8 лютого 1919 р. відверто зазначалося про обов’язкову партійність чекістів та визнання цих комісій збройною силою партії. Відтак 6 лютого 1922 р. ВЧК була реорганізована в Державне політичне управління (рос. – Государственное политическое управление – ГПУ) при НКВС РСФРР. Того ж місяця політбюро ЦК КП(б)У за вказівкою Москви ухвалило постанову про реорганізацію ВУНК в ДПУ, що й виконав Всеукраїнський центральний комітет (ВУЦВК) 22 березня 1922 р. З утворенням СРСР виникла потреба суворої централізації репресивно-каральної системи, що й було реалізовано створенням 15 листопада 1923 р. Об’єднаного державного політичного управління (ОДПУ, рос. – ОГПУ) при Раднаркомі СРСР. Дня 13 червня 1924 р. ВУЦВК і РНК УСРР вивели ДПУ з НКВС і підпорядкували Раднаркому УСРР⁴.

Прийшовши до влади внаслідок державного перевороту, як більшовики й самі тривалий час називали свою жовтневу революцію, вони й надалі утримували її (владу) насильством, розстрілами, терором, ув’язненнями. На середину 1920-х років державна безпека СРСР вже нагромадила достатній досвід віроломних захоплень та вбивств своїх політичних опонентів, у тому й на території суверенних держав. Так, 4 квітня 1920 р. у м. Тампере в Фінляндії скоєно невдалий замах на генерал-лейтенанта К. Маннергейма. 6 лютого 1921 р. у Китаї вбили отамана генерал-майора О. Дутова. У серпні в Монголії захопили генерал-майора барона Р. фон Унгерна і 15 вересня засудили його до розстрілу. 15 жовтня у Стамбулі скоїли замах на генерал-лейтенанта барона П. Врангеля, який 1920 р. як головнокомандувач Збройних сил Півдня Росії завдав низку поразок Червоній

армії, а в жовтні здійснив блискучу операцію з евакуації з Криму 40-тисячної армії біженців загальним числом 145 693 особи. При цьому не залишив червоноармійцям жодного пораненого, жінки чи дитини й останнім піднявся на борт крейсера “Генерал Корнілов”. (Цього та подальшої антирадянської діяльності Врангелю не пробачили, й у березні 1928 р. агент ОДПУ підкинув йому в їжу туберкулін. Внаслідок інтенсивного розвитку туберкульозу 25 квітня Врангель помер). 4 серпня 1922 р. в Туркестані вбили Енвер-пашу. 4 червня 1923 р. оперативною розробкою ДПУ заманили генерал-хорунжого Ю. Тютюнника з Польщі в радянську Україну, після покаяння амністували, але 20 жовтня 1930 р. все ж розстріляли. 15 серпня 1924 р. в результаті спецоперації “Синдикат-2” прибув з Парижа в СРСР Б. Савінков, засуджений 24 серпня до страти, заміненій на 10 років ув’язнення. За офіційною версією він 7 травня 1925 р. викинувся з вікна на Луб’янці, а за О. Солженіциним (“Архіпелаг ГУЛАГ”) – його убили чекісти. 17 квітня 1925 р. болгарські комуністи під керівництвом резидента військової розвідки СРСР у Відні В. Нестеровича організували вибух у кафедральному соборі в Софії (Болгарія) з метою вбивства голови уряду О. Цанкова та членів його кабінету. В результаті загинуло понад 120 високопосадовців, але жоден з членів уряду не постраждав⁵.

Перелік тодішніх “подвигів” російських спецслужб далекий від вичерпання, але один з них потребує ґрунтовнішого наświetлення. 25 травня 1926 р. у Парижі на розі вулиці Расін та бульвару Сен-Мішель Самуїл Шварцбард убив Голову Директорії і Головного Отамана Військ УНР Симона Петлюру. За офіційною версією сім пострілів з револьвера єврея-одинака були помстою за антисемітські погроми 1919 р., здійснені нібито за наказом Петлюри. Навпаки, Петлюра гостро засуджував ці негативні явища, закликав суворо карати їх ініціаторів. Так, у зверненні до Українських військ від 27 серпня 1919 р. він зазначав, що “єврейське населення допомагало нашим хворим і раненим, і діти євреїв обмивали кров з ран у наших козаків”, а вони “ставили варту біля крамниць та склепів єврейських, охороняючи їх майно від грабунків”. Вину за погроми він поклав на червону Москву, яка для їх здійснення підкуповувала злочинний елемент. Отож, закликав: “Кара на смерть мусить упасти на голову погромників і провокаторів”⁶. Щоб перекласти вину на військо С. Петлюри, більшовицькі провокатори під час погромів перевдягалися “під петлюрівців”, використовували їхні символи і гасла⁷. Українські емігрантські політичні й наукові кола низкою обґрунтувань та досліджень довели абсурдність звинувачень Петлюри і вказали на організатора його вбивства – московського окупанта України і виконавця – ДПУ. Безпомилково визначили авторство злочину і в мислячих колах України. Зокрема, академік, віце-президент ВУАН Сергій Єфремов у щоденнику зазначив: “...Тільки большевикам міг заважати цей носій єдиного популярного на Україні і не заплямованого перекинчинством політичного ймення”. Нові документи, які виявив і опублікував доктор історичних наук, професор Юрій Шаповал,

переконливо засвідчили режисуру теракту з боку ЦК ВКП(б) та ЦК КП(б)У і виконавську місію учасника чекістських спецгруп в Україні в 1917–1920 рр. С. Шварцбарда⁸. Щоправда, відомий політик і т. зв. історик Дмитро Табачник дотримується думки, що “Радянський Союз... ніколи б не наважився тоді, у 20-ті роки, піти на такий безглуздий і небезпечний крок”⁹. Хоча ще 1921 р. в обвинувальному висновку на судовому процесі членів уряду УНР зазначалося: “До... Симона Васильовича Петлюри застосувати вищу міру покарання...”¹⁰. Паризький суд присяжних у жовтні 1927 р. виправдав убивцю, а єдиним йому покаранням стала сплата одного франка “за забруднення тротуару”. Навіть судові витрати змушена була сплатити дружина С. Петлюри¹¹.

Головним ворогом диктатури пролетаріату компартія та її служба безпеки вважали інтелігенцію. Один з відповідальних працівників Київського відділу ДПУ Соломон Брук під час допиту Григорія Голоскевича в процесі фабрикації справи “Спілки визволення України” заявив авторові “Правописного словника української мови”: “Ех, слід би всю Україну перестріляти, та на жаль, – не можна. Але вас, українських інтелігентів, ми всіх знищимо!”¹² Це не була точка зору окремо взятого параноїка. Вона цілком і повністю відповідала ленінським настановам. Так сам голова Раднаркому 9 серпня 1918 р. телеграфував Пензенському губвиконкомові: “...Провести нещадний масовий терор проти куркулів, попів та білогвардійців; сумнівних замкнути в концентраційний табір поза містом”¹³. А дехто й досі дошукується автора концтаборів, приписуючи цю роль Гітлерові. Однак пальма першості належить “вождеві світового пролетаріату”. І навіть процедуру комуністичного судочинства він виписав як фаховий юрист: “...Розстрілювати змовників та нестійких, нікого не питаючись і не допускаючи ідіотської тяганини”¹⁴.

Перестрілявши у Громадянську левову частку т. зв. ворогів нового ладу, яких згадав Ленін, примістивши згодом десятки тисяч явних і уявних опонентів режиму до в’язниць і новостворених концтаборів, наприкінці 1920-х вирішили взятися за “соціально небезпечних” опонентів, зокрема, з числа дореволюційної української інтелігенції. З цією метою й було сфабриковано справу “СВУ” та організовано показовий суд у Харківському оперному театрі.

Формальною підставою для розгортання чекістської спецоперації слугували постанови ЦК КП(б)У від 25 червня 1925 р. про створення урядової комісії “Для вивчення питання про українську інтелігенцію” та від 22 лютого 1926 р. про “Рішучу боротьбу з правими угрупованнями в середовищі української інтелігенції”. Безпосереднім поштовхом до репресій став арешт у травні 1929 р. небожа академіка ВУАН Сергія Єфремова Миколи Павлушкова та деяких інших київських студентів. За версією ДПУ Павлушков 1925 р. утворив “Спілку української молоді” (СУМ) з метою перетворити Україну в незалежну демократичну республіку. Ідейними керівниками СУМ Павлушков назвав С. Єфремова та директора 1-ї української Трудової школи ім. Т. Шевченка, голову науково-педагогічної комісії ВУАН Володимира Дурдуківського. У липні 1929 р.

обох заарештували. Звинуватили у створенні “СВУ” з метою повалити радянську владу в Україні. У цій справі ДПУ запланувало заарештувати 811 осіб. До 13 січня 1930 р. план був близьким до завершення¹⁵.

Для публічного процесу відібрали 45 осіб. Відтак 18 грудня 1929 р. склад суду затвердило політбюро ЦК КП(б)У. На вимогу Сталіна від 2 січня 1930 р. сценарій судилища було узгоджено з ЦК ВКП(б). Розгляд 237 томів слідчих матеріалів тривав від 19 березня до 9 квітня. Внаслідок фізичного та психічного впливу на обвинувачених вони не лише під час слідства, а й суду підтверджували свою участь в антирадянській організації, про яку фактично дізналися на допитах. Четверо діячів науки і культури, у тому й С. Єфремов, були ув’язнені на 10 років тюрми, шестеро, з-поміж них і В. Дурдуківський, – на 8, решту – на 3–6 років. Кількох засудили умовно. У 1937–1939 рр. 13 політв’язнів – учасників процесу за ухвалами “трійок” стратили. 700 інших заарештованих у справі СВУ знищили, ув’язнили або заслали. Лише 11 серпня 1989 р. Пленум Верховного суду УРСР реабілітував усіх учасників процесу СВУ за відсутністю складу злочину¹⁶.

З метою підготовки до масових політичних репресій в СРСР відбулася подальша концентрація каральних функцій в одній загальнодержавній структурі. Ліквідовані 30 грудня 1930 р. НКВС союзних республік (їх функції передали управлінням ДПУ при раднаркоммах) були відновлені постановою ЦВК СРСР 10 липня 1934 р. як філії загальносоюзного НКВС. До його складу увійшло створене на базі ОДПУ Головне управління державної безпеки (ГУДБ, рос. – ГУГБ). Того ж дня відповідні управління були сформовані й у НКВС республік¹⁷.

В усі періоди існування ленінсько-сталінської служби безпеки її дії відзначалися винятковою підступністю й жорстокістю. Проілюструємо тезу на прикладі концтабору СЛОН (з рос.: Соловецкий лагерь особого назначения), створеного на островах Білого моря постановою Раднаркому СРСР 13 жовтня 1923 р. Каралися в ньому й сотні українців, звинувачених в “українському буржуазному націоналізмі”, зокрема, в створенні в таборі контрреволюційної організації “Всеукраїнський центральний блок”, про який вони не мали жодної уяви. Про порядки в таборі свідчить такий факт. За відмову вийти на роботу в 40-градусний мороз через відсутність одягу чекісти підпалили барак, в якому згоріли живцем майже 400 в’язнів. На середину 1930-х рр. більшість українців мала 10-літній реченець за процесами Спілки визволення України, Української військової організації, Українського національного центру. Згідно з постановою політбюро ЦК ВКП(б) від 2 липня 1937 р. “Про антирадянські елементи” за наказом НКВС СРСР 5 серпня 1937 р. розпочалася операція з “очищення” суспільства, у тому й концтаборів, позасудовими органами – повсюдно створеними “трійками”. За ухвалою “особливої трійки” Управління НКВС Ленінградської області було розстріляно 1825 в’язнів Соловецкої тюрми (20 лютого 1937 р. СЛОН перетворено в СТОН – Соловецкую тюрму особого назначения), у тому 509 під Ленінградом 10 і 25 листопада, 198 – у лютому 1938 р. на Соловках і 1111 – на честь 20-ї річниці Великої жовтневої соціалістичної революції 28 жовтня, 1, 2, 3

і 4 листопада 1937 р. в урочищі Сандармох неподалік міста Медвежогорська на півдні Карелії. Тут закінчили свій земний шлях світочі української науки й культури – засновник театру “Березіль” Лесь Курбас, драматург Микола Куліш, поет Микола Зеров, професор, творець Гідрометеослужби СРСР Олексій Вангенгейм, міністр освіти УНР Антін Крушельницький з синами Остапом і Богданом, міністр фінансів УРСР Михайло Полоз, академік Матвій Яворський, професор Сергій Грушевський, мовознавець Микола Трохименко, письменники Валер’ян Підмогильний, Марко Вороний, Мирослав Ірчан, Валер’ян Поліщук, Олекса Слісаренко, Павло Филипович, Григорій Епик, загалом 290 осіб. Їх ставили на коліна і капітан держбезпеки з двокласною освітою Михаїл Матвеев стріляв з револьвера в потилицю. Декого добивав металеву колотушкою. Після важкої праці він попросився на відпочинок у санаторій, а уряд відзначив його “подвиг” орденом Червоної зірки. 1971 р. він помер у Ленінграді¹⁸.

Спеціалістів-катів подібних Матвееву в НКДБ–КДБ було чимало, навіть освіченіших, але від цього не менш патологічно жорстоких. Так, генерал-майор держбезпеки Василь Блохін – начальник комендатури ОДПУ–НКВС–МДБ у 1926–1953 рр. – до вершин кар’єри йшов у прямому розумінні по трупах, власноруч розстрілявши майже 50 тис. людей, у тому числі Тухачевського, Якіра, Уборевича, Квірінга, Чубара, Косарева, Косіора, Єжова, Михайла Кольцова, Бабеля, Мейерхольда та ін. Він 1940 р. керував розстрілами польських офіцерів у Катині, при цьому особисто стратив понад 700 поляків. За ці та подібні заслуги перед КПРС нагороджений орденами Червоної зірки, “Знак Пошани”, двома – Червоного Прапора, Трудового Червоного Прапора, Вітчизняної війни I ступеня та Орденом Леніна¹⁹. З нагоди 75-річчя масових репресій газета “День” оголосила 2012-й роком “Списку Сандармоху”²⁰.

Після вбивства Симона Петлюри гострою скалкою в очі Сталіна й, відповідно, НКВС був лідер ОУН Євген Коновалець. Операцію з його “нейтралізації” Сталін особисто доручив виконати співробітникам НКВС Павлові Судоплатову. Ключовою ланкою введення Судоплатова в оточення Коновальця став Василь Лебедь (Хом’як). Вони разом воювали у складі корпусу Українських Січових Стрільців австрійської армії проти Росії, а потім від 1915 до 1917 р. спільно перебували в таборі військовополонених під Царицином. Під час того, коли Коновалець командував корпусом Січових Стрільців Армії УНР у боях з більшовицькими і денікінськими військами, Лебедь був командиром дивізії. У 1920 р. після відступу частин УНР до Польщі Коновалець повернув Лебеда в Україну для створення підпільної мережі Української військової організації, але тут його заарештували й під страхом смерті залучили до співпраці з ВЧК. В очах Коновальця він залишався керівником націоналістичного підпілля. Лебедь кілька разів виїздив за кордон для перемовин з Провідником та іншими очільниками ОУН. У червні 1935 р. Судоплатов під виглядом небожа Лебеда відбув до Фінляндії. За кілька місяців прибули зв’язкові від Коновальця і він виїхав з ними до Стокгольма, а в червні 1936 р. дістався Берліна, де мав зустріч

з Коновальцем. Згодом став його довіреною особою, навіть поїхав з ним в інспекційну поїздку до Парижа та Відня. 1937 р. Судоплатов повернувся в СРСР. За проникнення в осердя ОУН його нагородили орденом Червоного прапора. Надалі він виконував роль зв'язкового між “підпіллям” ОУН в Україні й оточенням Коновальця. В листопаді 1937 р. під час зустрічі зі Сталіним Судоплатов власне й отримав згаданий наказ. Скориставшись тим, що Коновалець полюбляв шоколадні цукерки, Судоплатов 23 травня 1938 р. вручив йому на домовленій зустрічі в ресторані “Атланта” у Роттердамі коробку цукерок з вмонтованим у неї вибуховим пристроєм. За кільканадцять хвилин на головній вулиці міста Коновалець загинув. При цьому постраждали ще чотири перехожих. А Судоплатов через Париж виїхав до Іспанії²¹.

Наступною політичною постаттю, яка гостро дошкуляла Сталіну був Лев Троцький, депортований у січні 1929 р. за межі СРСР. Після низки переїздів він 1937 р. оселився в Мексиці. В Європі, власне в Парижі, координатором діяльності троцькістів зі створення ІV Інтернаціоналу залишився його старший син Лев Седов (за прізвиськом матері). НКВС отримав завдання доставити його в Москву. Але через негативну опінію радянських спецслужб у зв'язку з подібними викраденнями дві старанно підготовані операції щодо Седова довелося відмінити. Допоміг випадок. 8 лютого 1938 р. йому зробили успішну операцію з видалення апендикса в клініці російських емігрантів, однак 16 лютого через неоясненне погіршення здоров'я Седов помер. Це мало б послужити Троцькому сигналом реальної небезпеки. Один з організаторів ліквідації української державності, він 1939 р. несподівано низкою статей висловився на підтримку самостійності радянської України. Сталін 1937 р. доручив НКВС ліквідувати Троцького. Однак це завдання виконати не вдалося. У березні 1939 р. він у присутності Берії наказав убивці Коновальця Павлові Судоплатову протягом року організувати таку ж операцію щодо Троцького. Було створено дві основних групи для реалізації задуму: під керівництвом одного з організаторів мексиканської компартії художника Давида Сікейроса та група Карідад Меркадер (її прадід був іспанським послом в Росії), до якої входив і її син Рамон. Мати й син від 1937 р. були агентами НКВС. Існувала й третя – додаткова група. В ніч на 24 травня 1940 р. група Сікейроса з 20 осіб, переодягнених у форму мексиканської поліції та армії, штурмувала віллу Троцького, випустила по спальні понад 200 куль, але Троцький і його дружина залишилися неушкодженими. Сталін на початку червня викликав Берію та Судоплатова й наказав впровадити альтернативний план. Рамон Меркадер втерся в довіру Троцького і 20 серпня приніс йому для перегляду свою статтю. Під час читання наніс льодорубом удар по голові. На крик жертви вбігли дружина з охоронцями. Але, перебуваючи при пам'яті, Троцький заборонив убивати Меркадера. За добу під час операції Троцький помер. Рамон відбув 20 років ув'язнення. 1960 р. в Москві йому вручили Золоту зірку Героя Радянського Союзу. Інші учасники акції того ж 1940 р. були нагороджені орденами Леніна, Червоного Прапора та Червоної Зірки²².

Дня 3 лютого 1941 р. указом Президії Верховної Ради СРСР НКВС СРСР поділили на власне НКВС і Наркомат держбезпеки – НКДБ (рос. – НКГБ). Але з початком війни виникла потреба черговий раз об'єднати згадані наркомати в один – НКВС СРСР, що й було зроблено 20 липня 1941 р. Менш як за два роки 11 травня 1943 р. постановою ЦК ВКП(б) і Раднаркому СРСР їх знову розділили. При цьому військову контррозвідку СМЕРШ (рос. – смерть шпионам) виокремили в самостійну структуру, яка підпорядковувалася безпосередньо Й. Сталінові як наркомові оборони. 19 березня 1946 р. наркомати НКДБ та НКВС перейменували у міністерства (рос. відповідно – МГБ і МВД). Наступного дня після смерті Сталіна, тобто 6 березня 1953 р., за ініціативою Л. Берія, який прагнув одноосібної влади, підрозділи держбезпеки повернули в систему МВС, яке очолював Берія. Під його тиском уряд і Президія Верховної Ради СРСР прийняли низку радикальних ухвал. Але 2 червня 1953 р. Берію заарештували й 23 грудня того ж року розстріляли²³.

У західних областях України структури держбезпеки СРСР були розгорнуті після домовленого з Гітлером нападу СРСР на Польщу 17 вересня 1939 р. й анексії Галичини. Насаджені політвідділами Червоної армії тимчасові управління, після Народних Зборів (26–28 жовтня 1939 р.) та прийняття Верховною Радою СРСР закону про включення Західної України до складу СРСР (1 листопада 1939 р.) та закону Верховної Ради УРСР про возз'єднання приєднаних територій з УРСР (14 листопада 1939 р.), були замінені призначеними КППС виконкомми ще неіснуючих Рад депутатів трудящих та репресивними структурами НКВС. У лютому 1941 р. їх заступили самостійні органи НКДБ та НКВС. Через паспортизацію, прописку та вилучення церковних книг населення краю потрапило під тотальний контроль спецслужб. Зокрема, на 15 травня 1940 р. було прописано 1514342 особи. Відтак розгорнули терор проти національно і соціально активної частини населення, зокрема через створення спеціальних оперативних груп під виглядом підпільних формувань ОУН, організацію відділів для боротьби з бандитизмом (зі штатом, наприклад, для Львівського управління НКВС – 20 осіб та Дрогобицького – 15), розширення штатів слідчих частин (відповідно на 40 та 30 осіб), створення в цих областях широкої мережі з 19 в'язниць (у тому числі трьох у Львові зі штатом 358 одиниць і лімітом в'язнів 1761, однієї в Золочеві з названими параметрами відповідно 83 і 360, чотирьох у Дрогобицькій області – 241 і 810). На початок 1941 р. згадані ліміти в'язнів перевищили втричі без збільшення площі камер. На кожного в'язня припадало 1,5–2,5 м². У березні 1941 всі в'язниці підпорядкували НКДБ УРСР. З початком німецько-радянської війни за офіційним звітом тюремного управління у в'язницях Львівщини було розстріляно всіх, хто перебував під слідством, та засуджених за “контрреволюційні злочини”, загалом 2464 особи. Їх закопали в ями, вириті на подвір'ях та в підвалах в'язниць, а в Золочеві – в саду. У Самборі та Стрию (Дрогобицька область) розстріляли 1101, у Перемишлі – 267 в'язнів. У в'язницях

Станіславської області розстріляли 1000 в'язнів, Луцької 2000, у Ковелі – 194, Дубно – 260. З числа евакуйованих з Чорткова 954 в'язнів 123 розстріляли по дорозі та 767 – в Умані. Всього – понад 8000 осіб. Іншим засобом масових репресій були депортації. Протягом 1940–1941 у глибинні райони СРСР з західних областей України примусово вивезли близько 1080 тис. осіб, у т.ч. майже 30 тис. зі Львова. В дещо менших масштабах депортації відбувалися й у повоєнні роки (до 1952 р.)²⁴.

Після вигнання німців з України основним завданням сталінського режиму, зокрема спецслужб, було придушення національно-визвольного руху, головним рушієм якого виступали ОУН та УПА. Це була жорстока й тривала війна, яка провадилася значною мірою традиційними для радянських спецслужб підступними, провокаційними методами з використанням регулярних військ, зокрема НКВС, важкого озброєння, у тому й броневих автомобілів, танків та літаків, винищувальних батальйонів, спеціальних провокативно-розвідувальних груп, які діяли під виглядом загонів УПА та боївок служби безпеки ОУН й поводитися з населенням з винятковою жорстокістю (на 20 квітня 1945 р. їх вже налічувалося 157 з числом бойовиків – 1808²⁵), а також фіктивної мережі ОУН. За даними НКВС УРСР лише від лютого 1944 р. до грудня 1945 р. в боротьбі з “бандитизмом” у західних областях УРСР проведено 39773 чекістсько-військових операцій, під час яких вбито 103313 “бандитів” (переважно мирних мешканців), затримано – 110785, заарештовано учасників ОУН – 8370, активних повстанців – 15959, прийшли “з повинною” – 58488²⁶. (Це аргументи до дискусії щодо чисельності УПА). Загалом за роки збройної боротьби втрати УПА становили 20 тис. осіб, а військовиків Червоної армії, внутрішніх військ та органів держбезпеки – 22 тис.²⁷ Наказами МВС та МДБ від 21 січня 1947 р. та секретною постановою Ради Міністрів СРСР від 28 січня 1947 р. боротьбу з визвольним рухом було покладено на МДБ. В органи держбезпеки з МВС передали 1617 оперативних працівників, агентурну мережу чисельністю 17945 осіб, картотеку на 12714 учасників підпілля, понад 25 тис. бійців внутрішніх військ та винищувальні батальйони в складі 35125 осіб²⁸.

У ЦК ВКП(б) усвідомлювали, що послабити національно-визвольний рух українського народу і здолати УПА можна лише знешкодивши його провідників. Тому одним з пріоритетних завдань спецслужб була нейтралізація або ліквідація Головнокомандувача УПА Романа Шухевича. Керівництво цією спецоперацією доручили згаданому вже П. Судоплатову. Тривалі пошуки місця перебування Шухевича не давали наслідків. Однак, 2 березня 1950 р. у Львові агенти МДБ схопили його зв'язкову Дарію Гусяк, яка облаштовувала генералові таємне помешкання в приміському селі Білогорщі. Незважаючи на дводенне катування, як доповідав Судоплатов міністрові держбезпеки СРСР, довідатись нічого не вдалося. Тому застосували улюблену зброю чекістів – провокацію. Дарку перевели до лікарняної камери, де перебувала також нібито тортурована

провокаторка Мединська – колишній агент гестапо, згодом – військової контррозвідки “Смерш”. Її використовували для внутрікамерних провокацій, внаслідок яких загинуло майже сотня підпільників. Вона запропонувала Гусяк спосіб попередження друзів про арешт і небезпеку – таємною запискою. Хоча Дарка заадресувала записку до іншого помешкання в Білогорщі, але цього Судоплатову було достатньо. Вдосвіта 5 березня село було щільно оточене військами МВС. Увірвалися до помешкання. Шухевич убив майора МДБ, але солдат з автомата кулями прошив його груди. Важко поранений Шухевич вистрілив собі у скроню. Того ж дня його тіло пред’явили для упізнання заарештованому раніше синові Юрієві Шухевичу²⁹.

У 1953 р. генерал-лейтенант Судоплатов був заарештований, засуджений на 15 років ув’язнення, які повністю відбув у Владимирській в’язниці (РФ). Реабілітований 1992 р. Помер у Москві 24 вересня 1996 р. (народився 7 липня 1907 р. у Маріуполі)³⁰.

Прагнучи уникнути ситуації з використанням спецслужб для одноосібної узурпації влади, як це намагався зробити Берія, Президія ЦК КПРС черговий раз 8 лютого 1954 р. схвалила виділення управлінь держбезпеки з МВС й утворення указом Президії Верховної Ради СРСР від 13 березня 1954 р. КДБ при Раді Міністрів СРСР. Його складовою частиною став і КДБ при Раді Міністрів УРСР, формально створений указом Президії Верховної Ради УРСР від 30 травня 1954 р., структура якого практично цілком дублювала московську. Отже, датою народження власне КДБ є 13 березня 1954 р., але чекісти ФСБ і в сучасній Росії відзначають професійне свято 20 грудня – день створення ВЧК, підтверджуючи цим успадкування сучасною спецслужбою традицій надзвичайників. В Україні ж Днем СБУ є 25 березня. Цього дня 1992 р. Верховна Рада ухвалила Закон “Про Службу безпеки України”.

Оновлену спецслужбу СРСР було поставлено під жорсткий партійний контроль. Протягом трьох років звільнили 18 тис. співробітників, у тому майже всіх керівників центрального апарату. На відповідальні посади лише в Москві ЦК КПРС скерував понад 60 партійних і радянських працівників, а також 554 – в регіональні підрозділи. Партійні організації на місцях отримали право контролювати діяльність органів КДБ. Водночас проводити оперативну розробку партфункціонерів було заборонено. Удосконалення структури центрального апарату КДБ призвело до значного його скорочення. Замість 65 управлінь й таких же повноважних відділів 1956 р. були затверджені такі управління: 1-ше головне (розвідка), 2-ге головне (контррозвідка), 3-тє головне (військова контррозвідка), 4-тє (боротьба з антирадянським підпіллям, націоналістичними формуваннями і ворожими елементами), 5-тє (контррозвідка на особливо важливих державних об’єктах), 6-тє (контррозвідка на транспорті), 7-ме (зовнішнє спостереження), 8-ме головне (криптографія: шифрування-дешифрування), 9-тє (охорона керівників КПРС та уряду), 10-тє (управління

коменданта Московського Кремля), окрім того – управління кадрів, слідче, навчальних закладів, господарське; спецвідділи: 1-й (контррозвідка в атомній промисловості), 2-й (застосування оперативної техніки), 3-й (документів), 4-й (радіоконтррозвідка), 5-й (виготовлення оперативної техніки); відділи: “С” (урядовий зв’язок), обліково-архівний, тюремний, фінансово-плановий, мобілізаційний, а також бухгалтерія, секретаріат, інспекція. Регіональні підрозділи перебували в підпорядкуванні трьох управлінь: 2-го головного – КДБ при Радах Міністрів союзних і автономних республік, Управління КДБ країв та областей, апарати уповноважених міст і районів, 3-го головного – Управління особливих відділів родів військ і Особливі відділи округів і флотів, Особливі відділи армій, Особливі відділи і відділення дивізій і бригад, 6-го – Відділи КДБ на залізницях і водних басейнах, Апарати уповноважених КДБ на залізничних станціях і в портах. У березні 1954 р. створено відділ особливої секретності при 1-му головному управлінні КДБ СРСР для організації і здійснення актів “терору і диверсій в тилу супротивника і за кордоном”. Зокрема, йшлося про добір об’єктів у Західній Європі, США й Канаді та підготовку їх ліквідації розвідувально-диверсійними групами або місцевим антиурядовим підпіллям в “особливий період”, тобто під час військового конфлікту між СРСР і капіталістичними країнами. Зброя, вибухівка, радіостанції та місцева валюта мали закладатися в тайниках неподалік обраних об’єктів³¹.

Реорганізація державної безпеки СРСР у 1954 р. ніяк не змінила його репресивно-злочинного ества. Замість виконання декларованого основним завданням знешкодження небезпечних акцій чужоземних розвідок, головним ворогом режиму вважалася опозиція у власній країні, інакшумці, які “підступно” використовували в антирадянських цілях права й свободи, надані народові “найдемократичнішою” в світі сталінською Конституцією. Найбільше занепокоєння КППС викликали національно-державницькі прагнення українців, які, зрозуміло, “підживлювалися” закордонними націоналістичними центрами. Нейтралізувати ці впливи партія й доручила КДБ, маючи на увазі відому сталінську формулу: “Нема людини – нема проблеми”. Головним об’єктом уваги спецслужби став лідер ОУН Степан Бандера, а також ідеолог українського демократичного націоналізму, редактор журналу “Український Самостійник”, голова Політичної Ради ОУН, професор права Українського вільного університету в Мюнхені Лев Ребет. Потужна активність останнього, створення ним закордонних частин ОУН, розбудова структур ОУН в Україні зумовили невідкладну потребу ліквідувати Ребета. Виконати це завдання доручили агентам КДБ Богданові Сташинському, залученому до співпраці з НКВС ще 1950 р. Через походження з національно свідомої родини, яка мала зв’язки з ОУН та підпіллям УПА, він проник у кілька повстанських боївків та виказав їх. 1953 р. відбув курси “підвищення кваліфікації” в Києві, вивчив німецьку мову. 1954 р. під прізвиськом Йозеф Леман був засланий до Східної Німеччини. 1957 р. кількаразово приїздив

до Мюнхена з завданням слідкувати за Ребетом. Відтак отримав наказ убити його. У вересні того ж року на конспіративній квартирі в Берліні Сташинському вручили одноцивковий пістолет, заряджений ампулою з синильною кислотою. Після вдихання її парів людина негайно помирає без ознак насильницької смерті. 12 жовтня 1957 р. Сташинський виконав замах. Судмедексперти встановили, що Ребет помер від серцевого нападу³².

Щоб завдати українському національно-визвольному рухові ще відчутнішого удару, вище політичне керівництво СРСР доручило КДБ ліквідувати лідера українських націоналістів Степана Бандеру. Реалізувати це завдання знову наказали Сташинському. За перше вбивство його нагородили подякою та фотоапаратом. За друге пообіцяли орден. У квітні 1959 р. йому вручили досконаліший двоцивковий газовий пістолет. 10 травня 1959 р. він вилетів до Мюнхена. Третього дня вистежив Бандеру, який приїхав додому один, без охорони. Коли Провідник ставив машину до гаража, Сташинський підготував зброю до пострілу, але в останню мить не витримав нервової напруги і пішов геть. Дорогою вистрілив з пістолета в землю, а потім викинув його в річку. Москві доповів, що йому завадив випадковий перехожий. На початку жовтня отримав черговий наказ на виконання вбивства і дублікат зброї. 15 жовтня Сташинський проник до будинку на вул. Крайтмайра, 7, дочекався приходу Бандери на обід, пішов сходами йому назустріч і вистрелив в обличчя. Дорогою до лікарні Бандера помер. За цю акцію Сташинського в грудні 1959 р. нагородили орденом Червоного Прапора. Але поважнішу нагороду він отримав у березні 1960 р., коли голова КДБ О. Шелепін дозволив йому одружитися з німкенню зі Східного Берліна Інгою Поль, з якою він познайомився ще 1957 р. і закохався в неї. Подружжя змусили поселитися в Москві. 1960 р. Поль завагітніла, в січні 1961 її відпустили до батьків, де вона 31 березня народила сина. Але 9 серпня дитина померла. Сташинському дозволили під пильною охороною виїхати на похорон. 13 серпня, не беручи участі в похованні сина, подружжя втекло до американського сектора Західного Берліна. Наступного дня усі шляхи сполучення з Західним Берліном перекрили й розпочали споруджувати Берлінську стіну. Сташинський заявив про скоєні ним убивства. У жовтні 1962 р. в м. Карлсруе відбувся публічний процес. Верховний суд ФРН визнав головним винуватцем убивств радянський уряд, тому Сташинського засудили лише до 8 років ув'язнення. 1966 р. його звільнили за співпрацю зі спецслужбами США і подружжя, за офіційними даними, виїхало до Південної Африки. Відомості про подальшу долю Сташинського відсутні³³.

Щоправда, в серпні 2011 р. в Інтернеті з'явилося інтерв'ю Богдана Сташинського: «Я виконав свій обов'язок перед Україною», яке він нібито дав у Києві незалежній журналістці з Інституту Горшеніна Наталі Приходько – відомому автору містифікацій. За цією версією перехід до Західної Німеччини відбувся за вказівкою Шелепіна. В Берліні було поховано немовля, яке померло

в одній із клінік. А син під іншим прізвищем працює в Києві в університеті. Після звільнення з ув'язнення Сташинський заявив, що готовий співпрацювати з американцями. Але у Вашингтоні його запідозрили у подвійній грі і відправили до Панами. 1968 р. під час перевороту операцією КДБ Сташинського викрали, перекинули в Африку, де зробили пластичну операцію і в 1970 р. він повернувся в СРСР. Спершу мешкав у Москві, а після відставки переїхав до Києва. З колишньою дружиною стосунків не підтримує. У листопаді 2011 р. йому мало виповнитися 80 років³⁴.

Однак повернемося до пертурбацій у радянських спецслужбах. Дня 2 квітня 1957 р. з МВС до КДБ було передано Головне управління прикордонних військ. 2 березня 1959 р. ЦК КПРС та РМ СРСР затвердили “Положення про КДБ при Раді Міністрів СРСР”, в якому зазначалося, що Комітет “працює під безпосереднім керівництвом і контролем” ЦК КПРС. Правовий статус спецслужби визначався також низкою тасмних підзаконних актів. КДБ належало боротися з незаконними збройними формуваннями, незареєстрованими або забороненими громадськими організаціями, забезпечувати дотримання державної тасмниці. Комітет мав право проводити оперативні заходи, зокрема, вербувати агентуру, створювати явочні й конспіративні квартири, проводити зовнішнє спостереження, перлюстрацію кореспонденції тощо. Наприклад, постановою старшого слідчого КДБ при РМ УРСР капітана Ткача 28 грудня 1971 р. наклали арешт на поштово-телеграфну кореспонденцію поетеси Ірини Калинець³⁵.

Особливий острах у ЦК КПРС викликало наростання опозиційного руху в СРСР. У серпні–вересні 1965 р. проведено низку арештів з-поміж нонконформістської інтелігенції. Наступного року відбулися судові процеси. Зокрема, в Києві до позбавлення волі були засуджені Ярослав Геврич, Євгенія Кузнєцова, Олександр Мартиненко та Іван Русин, у Львові – Михайло Масютко, Іван Гель, брати Михайло й Богдан Горині, Михайло Осадчий, Мирослава Зваричевська, Ярослава Менкуш, в Івано-Франківську – Опанас Заливаха та Михайло Озерний, у Луцьку – Дмитро Іващенко та Валентин Мороз, у Житомирі – Анатолій Шевчук. Але реакція громадськості на репресивні заходи КПРС і КДБ виявилася протилежною від очікуваної. В Україні, зокрема в Києві та Львові, відбулися акції солідарності з безпідставно звинуваченими, пікетування судів, колективні звернення до владних та правоохоронних інстанцій з протестами проти розправи над інакомислячими та вимогами звільнити заарештованих і засуджених. Відповіддю було посилення переслідувань опонентів режиму. Відтак 18 травня 1967 р. на політбюро ЦК КПРС ухвалили звільнити з посади голови КДБ Володимира Семичасного й призначити на неї секретаря ЦК КПРС Юрія Андропова. З-поміж низки структурних і кадрових змін він запропонував створити 5-те управління КДБ (ідеологічна контррозвідка) з відповідними підрозділами на місцях, що й виконано за постановою Політбюро від 5 липня 1967 р. Головним

його завданням була “організація контррозвідувальної роботи по боротьбі з акціями ідеологічної диверсії на території країни”, а конкретніше – з національно-визвольним та дисидентським рухом. Зважаючи на такі “поважні” обов’язки, управління стало найчисленнішим підрозділом центрального апарату КДБ (у 1967 р. в його штаті був 201 посадовець, у 1982 – 424). Загалом в СРСР у ньому служили 2,5 тис. співробітників. В областях у 5-й службі чи відділі працювали в середньому 10 осіб, які мали орієнтовно 200 агентів. До 5-го управління КДБ СРСР входило 15 відділів. Вони мали конкретно визначені завдання в різних сферах людської діяльності, зокрема, в культурному обміні, у творчих спілках, НДІ, серед студентства і викладачів, у релігійних організаціях, з розшуку авторів анонімок, самвидаву, припинення неформальних рухів тощо. Водночас вони використовували напрацювання інших управлінь та відділів, для прикладу, 6-го відділу, створеного 2 липня 1959 р. у складі оперативного-технічного управління. Він опікувався перлюстрацією кореспонденції, виготовленням документів для оперативних потреб, експертизою почерків і документів, радіоконтррозвідкою, виготовленням оперативної техніки (в т. ч. керував токсикологічною та бактеріологічною лабораторіями з розробки отрут), Центральним НДІ спеціальних досліджень та Центральним НДІ спеціальної техніки. Або – 12-го відділу КДБ СРСР, створеного наказом Андропова для застосування оперативної техніки, у тому й для прослуховування телефонів та приміщень³⁶.

На порушення ст. 52 Конституції СРСР та ст. 50 Конституції УРСР про відділення церкви від держави КДБ не лише контролював діяльність церков, а й через дозвіл на призначення священників, не кажучи вже про хіротонію ієрархів, фактично керував церковним життям. Яскравим прикладом втручання держави та її спецслужб у діяльність церков був псевдособор 1946 р. з ліквідації УГКЦ, а потім багатолітнє кримінальне переслідування священників підпільної Церкви. Патріарх УГКЦ Йосиф Сліпий разом з іншими єпископами ще 11 квітня 1945 р. був заарештований і засуджений на 8 років ув’язнення. Згодом відбув ще кілька судових процесів (у 1953, 1957 та 1962 рр.), карався в концтаборах 18 років. Звільнили його 1963 р. за наполегливими клопотаннями Папи Римського Іоанна ХХІІІ, Президента США Джона Кеннеді, королеви Великобританії Єлизавети ІІ та світової громадськості й вислали за межі СРСР³⁷.

Вплив на діяльність дозволених КППС церков КДБ здійснював через своїх працівників або агентів, які виконували обов’язки уповноважених у справах релігій при облвиконкомах. Підпорядковувалися вони уповноваженим Ради у справах релігій при Раді Міністрів СРСР по УРСР. У 1974 р. відповідну Раду створено при РМ УРСР. Основними їх функціями був контроль за духовними особами всіх віровизнань, зняття з реєстрації релігійних громад та закриття храмів, інформування партійних органів про виконання віруючими обрядових та ритуальних треб. Без довідки уповноваженого про реєстрацію священник не міг обслуговувати парафію. Частина священників писала доноси в КДБ, була його

агентами. Без дозволу влади в особі КДБ, як зазначив Патріарх Української Православної Церкви Київського патріархату Філарет, неможливо було рукоположити єпископа. За відмову бути “стукачем” йому 1952 р. погрожували розстрілом³⁸.

Звіт Ю. Андропова Л. Брежнєву від 6 травня 1968 р. про роботу КДБ СРСР у 1967 р. дає уявлення про окремі наслідки діяльності багатотисячного колективу спецслужби (лише офіцерів у ній налічувалося 57 тис.). Зокрема, ворожим розвідкам було підставлено 31 агента, 12 з яких потрапили до їх поля зору і старанно вивчалися, що мало дати можливість завершити формування агентурних позицій в закордонних центрах ідеологічних диверсій, а також в антирадянських, націоналістичних і релігійних організаціях, куди вкорінили 7 агентів. Проводилося також дві оперативні гри “з закордонними центрами українських націоналістів”. У складі делегацій, туристичних груп та учасників виставок до капіталістичних країн виїздили 378 оперативних працівників, понад 2200 агентів і 4400 довірених осіб. У міжнародному поштовому зв’язку “було конфісковано більш як 114 тис. листів і бандеролей з антирадянською та політично шкідливою літературою”. В СРСР зареєстрували розповсюдження 11856 летючок і встановлено 1198 анонімних авторів, з яких 114 притягнуто до кримінальної відповідальності. Органи КДБ завербували 24952 агенти, загальна чисельність їх становила понад 160 тис. За державні злочини було віддано під суд 738 осіб, у тому 121 зрадник і каратель періоду війни, 96 – за антирадянську агітацію і пропаганду, 227 – за нелегальний перехід кордону. 12115 осіб профілакували, тобто попередили про відповідальність за “політично шкідливі” прояви. Водночас за шпигунство заарештували одного чужоземця й одного громадянина СРСР³⁹.

Центр доручив КДБ УРСР розвідку, пов’язану з використанням української діаспори, яку проводили в усіх країнах її мешкання. Наприклад, на початку 1980-х рр. відповідний підрозділ з 15 осіб у Львівському управлінні КДБ очолював Олександр Нездоля, згодом – генерал держбезпеки. Про діяльність цієї структури він у співавторстві написав книгу. Головним завданням вважалося “проникнення в зарубіжні націоналістичні центри”, зокрема, ОУН. Відтак, КДБ отримував інформацію про поїздки в Західну Україну її “емісарів”, поставки “літератури, матеріальної допомоги дисидентам і націоналістам”⁴⁰.

Учасників опозиційного руху в Україні – прихильників її державного усамостійнення, дисидентів, шістдесятників, членів підпільних організацій – Кримінальний кодекс УРСР кваліфікував як “особливо небезпечних державних злочинців”. Для їх покарання за вказівкою КДБ суди застосовували низку статей, зокрема, 56 – Зрада Батьківщини, 62 – Антирадянська агітація і пропаганда, 64 – Організаційна діяльність, спрямована до вчинення особливо небезпечних державних злочинів, а так само участь в антирадянській організації, 138 – Порушення законів про відокремлення церкви від держави і школи від церкви,

187¹ – Поширення завідомо неправдивих вигадок, що ганяють радянський державний і суспільний лад, 187³ – Групові дії, що порушують громадський порядок, 188¹ – Опір працівникові міліції або народному дружинникові під час виконання ними обов’язків з охорони громадського порядку, 209 – Посягання на особу та права громадян під приводом виконання релігійних обрядів чи іншим приводом тощо. Санкції за деякими з них були дуже суворі. Наприклад, ст. 56 передбачала позбавлення волі від 10 до 15 років з засланням до 5 років, або смертну кару. Таку ж покару отримували засуджені за ст. 64. Опоненти чинного режиму, борці за права людини, автори й поширювачі самвидаву звинувачувалися за ст. 62 в наклепницьких вигадках про радянський лад і могли бути позбавлені волі в таборах суворого режиму від 6 місяців до 7 років із засланням до 5 років. Повторно звинувачені в антирадянській агітації і пропаганді потрапляли в колонії особливого режиму (з утриманням у камерах) на термін від 3 до 10 років і засланням до 5 років й визнавалися особливо небезпечними рецидивістами⁴¹. Часто присуди були максимальними. Так, чільні учасники підпільного Українського Національного Комітету, створеного у Львові 1957 р., Богдан Грицина, Іван Коваль, Роман Гурний та Володимир Гнот за ст.ст. 56 та 64 КК УРСР в січні 1962 р. були засуджені до страти. Верховний Суд УРСР замінив вирок на 15 років лише двом останнім⁴². Керівник Української робітничо-селянської спілки (1959–1961) Левко Лук’яненко також отримав за згаданими статтями найвищу міру покарання, пробув 72 доби в камері смертників, доки йому не оголосили ухвалу Верховного Суду про 15-літнє ув’язнення⁴³. За ст. 62 максимальними термінами були покарані Іван Гель, Михайло Горинь, Віталій Калиниченко, Іван Кандиба, Богдан Климчак, Юрій Литвин, Левко Лук’яненко, Мирослав Маринович, Валерій Марченко, Василь Овсієнко, Зорян Попадюк, Григорій Приходько, Євген Сверстюк, Іван Світличний, Іван Сокульський, Василь Стус, Олекса Тихий, Степан Хмара, Юрій Шухевич та ін.

Нешадне переслідування очікувало членів антикомуністичних, антирадянських організацій та adeptів демократизації суспільства, але, насамперед, – прихильників усамостійнення України, хоча вони, як, наприклад, члени УРСС Левка Лук’яненка, обстоювали законне, конституційно гарантоване право республіки на вихід з СРСР. Тому КПРС намагалася витравити з історичної пам’яті українського народу усталені часом й освячені звичаями й полеглими національні символи: синьо-жовтий прапор, герб – Тризуб та гімн “Ще не вмерла Україна”. Відомий український поет-політв’язень, а нині лавреат Шевченківської премії Ігор Калинець 1970 р. охарактеризував цей процес такими рядками:

*“всі герби знаті нашої
в чужинецьких музеях
всі герби ремісницькі
в чужинецьких руках*

*всі міста наші
з гербами зайд
навіть золоте дерево
і се у саді сусіда
навіть ся осінь
не за нашим календарем...”⁴⁴*

Одним з найефективніших засобів демонстрації прагнення українського народу до незалежності було таємне вивішування національних прапорів. Незважаючи на майже невідворотне покарання позбавленням волі, такі акції в Україні відбувалися досить часто. Виконавців засуджували до тривалого ув'язнення не лише за доконаний факт встановлення прапора, але й за намір це зробити. Переконливим прикладом такого може слугувати історія художника Веніаміна Дужинського – колишнього учасника Похідної групи ОУН на Волині (1941), організатора постачання медикаментів для УПА. 1947 р. він через секретаря посольства Аргентини в СРСР Альфреда Гофмана передавав на Захід відомості про злочини більшовиків та бойові операції УПА. Прикриттям слугувало удаване прагнення отримати візу для відвідин двоюрідного брата в Буенос-Айресі. 1949 р. Дужинського заарештували, звинуватили в намірі зрадити батьківщину й наступного року засудили на 25 років концтаборів⁴⁵. Звільнили у серпні 1956 р. У ніч на 30 червня 1957 р. його знову заарештували при спробі вивісити у Львові національний прапор з Тризубом та написом “Хай живе незалежна Україна!” і революційний червоно-чорний прапор ОУН з написами “Воля народам! – Воля людині!”, до яких долучалися таблички “Заміновано”. 12 вересня 1957 р. через скасування смертної кари Львівський облсуд ув'язнив Дужинського на 25 років “у суворо режимному таборі в далеких місцевостях СРСР”, а колишнього політв'язня 1948–1956 рр. Марію Василів, яка пошила згадані прапори, – на 10 років⁴⁶.

Вивішування національного прапора було вагомим аргументом тези про перманентність, неперервність боротьби українського народу з московським тоталітарним режимом, стимулювало опірність державотворчих сил суспільства. Нині широко відомою є діяльність підпільного Українського Національного Фронту, який заснував 1964 р. вчитель історії Дмитро Квечко у Долинському районі на Івано-Франківщині. А безпосереднім поштовхом до реалізації задуму стало встановлення синьо-жовтого прапора 19 грудня 1961 р. над будинком сільради у с. Витвиці. Згодом з'ясувалося, що цю та інші акції виконав міліціонер Михайло Дяк спільно з курсантом школи міліції Миколою Федевим. Йдеться про березовий хрест, закопаний над зруйнованою більшовиками могилою борців за волю України, лєтючи “Хай живе самостійна Україна!”, поширені в м. Болехові, два національних знамена, встановлені в м. Моршині тощо. Група “Братство Тарасівців”, яку створив Дяк, увійшла до УНФ, а її керівник став одним з чільних діячів підпілля. Водночас дослужився до звання капітана міліції.

Він виконував найризикованіші операції УНФ, у тому й з вивішування прапора 30 жовтня 1966 р. на автобусній зупинці біля с. Гошева на відзнаку чергової річниці створення ЗУНР, а потім “старанно” допомагав кадебістам шукати отих зухвалих “зловмисників”. Під час процесу над керівниками УНФ в Івано-Франківську в листопаді 1967 р. Верховний Суд УРСР призначив М. Дякові 5 років в’язниці, 7 – таборів суворого режиму та 5 – заслання⁴⁷.

Подібних фактів в історії українського руху опору дуже багато. Згадаймо хоча б окремі з них. У ніч на 1 травня 1966 р. студент вечірнього відділу Київського інституту народного господарства Георгій Москаленко та його друг робітник Віктор Кукса зняли з даху цього інституту червоний прапор і прив’язали до деревка синьо-жовтий з написом: “Ще не вмерла Україна – ще її не вбито!” Заарештували їх 21 лютого 1967 р. Ув’язнили відповідно на 3 та 2 роки⁴⁸. 22 січня 1973 р. на честь проголошення Четвертого Універсалу Центральної Ради про незалежність України (1918 р.) члени підпільної юнацької організації Володимира Мармуса з с. Росохач Чортківського району Тернопільської області вивісили в м. Чорткові чотири синьо-жовті прапори та розкидали 19 листівок. Арешти розпочалися 19 лютого. До суду у вересні 1973 р. притягнули сім осіб. В. Мармуса позбавили волі на 11 років, Степана Сапеляка та Миколу Мармуса – на 8, Петра Винничука та Володимира Сеньківа – на 7, Миколу Слободяна та Андрія Кравця – на 5⁴⁹. 19 грудня 1974 р. в с. Дебеславці Коломийського району на Івано-Франківщині керівник підпільної організації “Національно-демократичний визвольний союз”, член КПРС, дільничний міліціонер лейтенант Михайло Слободян з с. Трач спільно з Василем Мельничуком вивісив на високій грушці біля церковного подвір’я синьо-жовтий прапор. Звільнившись з міліції, він став директором сільського клубу й у Великодню ніч 4 травня 1975 р. разом з Василем Слободяном вивісили один національний прапор на найвищій сосні біля Косівського райкому компартії, а другий – на старій березі біля церкви. 14 липня 1975 р. М. Слободяна заарештували, а 20 січня 1976 р. Івано-Франківський облсуд ув’язнив його на 11 років таборів суворого режиму та 3 роки заслання⁵⁰. Проблема походження національних символів України та їх використання у боротьбі з московським тоталітарним режимом потребує окремого дослідження. Цю роботу започаткував науковий співробітник Інституту суспільних наук УРСР (нині – Інститут українознавства ім. І. Крип’якевича НАН України), відомий історик, нині доктор історичних наук, професор Львівського національного університету ім. Івана Франка Богдан Якимович ще 1988 року. Перші її висліди він опублікував уже за кілька місяців⁵¹.

Одним з найжорстокіших покарань, які застосовував КДБ, було примусове “лікування” інакодумців у психіатричних лікарнях, зокрема, спеціального, тобто в’язничного типу. Такі дії формалізовано прийнятою 1961 р. “Інструкцією про невідкладну госпіталізацію психічних хворих, які становлять суспільну небезпеку”. Ізоляцію в психлікарні застосовували переважно тоді, коли

заарештовані з політичних мотивів наполягали на своєму конституційному праві мати власну думку щодо суспільних процесів, користуватися декларованою свободою слова та друку, відмовлялися давати свідчення, не виказували односторонніх та джерел самвидаву, не підписували протоколи допитів, влаштовували голодування протесту, не погоджувалися на співпрацю з КДБ, констатували закритість судових процесів та замовний характер вироків тощо. До такого покарання вдавалися також за недостатністю доказів для судового переслідування. Якщо порушення кримінальної справи КДБ вважав небажаним, то скеровував піднаглядного на психіатричну експертизу через міліцію, прокуратуру чи іншу інстанцію. Експерти в зазначених випадках найчастіше діяли за “логікою” КДБ: тільки шизофренік може бути невдоволений чиним ладом. “Лікували” політв’язнів набором нейролептиків, болючими уколами галоперидолу, аміназину, тизерцину, доки людину не перетворювали в рослину. Якщо в’язень концтабору чи тюрми знав час свого звільнення (коли не сфабрикують нового речення), то в’язня спецпсихушки могли утримувати безтерміново, тобто до повного “одужання”. Після 1961 р. в СРСР значно зросла кількість психлікарень та ліжок в них. Для пацієнтів з психічними та нервовими захворюваннями протягом 1962–1974 рр. споруджено стаціонарів на 167,4 тис. місць, відтак загальне їх число становило 390 тис. Навіть у 1986 р. лише в шести найбільших психлікарнях спеціального (тобто, в’язничного) типу МВС СРСР – Казанській, Ленінградській, Орловській, Сичовській, Черняхівській, Благовещенській перебувало 5329 осіб. Примусовому лікуванню за любов до України були піддані генерал Петро Григоренко, Леонід Плющ, Микола Плахотнюк, Йосип Тереля, Ганна Михайленко, Оксана Мешко, Василь Рубан, Віктор Монбланов, Борис Ковгар, В’ячеслав Ігрунов, Анатолій Лупиніс, Володимир Клебанов, Михайло Якубівський, Віктор Боровський, Леонід Сапа, Василь Сірий, Іван Коваленко, Зіновій Красівський, Віктор Рафальський, Михайло Луцик, Степан Бедріло та десятки інших, визначених психічно хворими або скерованих після кількомісячних експертиз на лаву підсудних⁵².

З метою запобігання антирадянській діяльності указом Президії Верховної Ради СРСР від 25 грудня 1972 р. запроваджено механізм “офіційного попередження”. Цю функцію виконували слідчі КДБ. Викликаному на “бесіду” пропонували підписати документ про оголошення попередження. Продовження згаданих дій суд вважав обтяжливою обставиною. Практика попередження застосовувалася й раніше, однак вона не мала зобов’язального характеру і “запрошені” не підлягали примусовому приводу до КДБ⁵³. Так, 14 грудня 1971 р. до прокуратури Львівської області “запросили” Ірину Калинець й запропонували підписати заготований документ: “Я ... попереджена про недопустимість поширювання в усній формі та розповсюдження в письмовій формі завідомо неправдивих, наклепницьких вигадок, що порочать радянський державний та суспільний лад. Я також попереджена про кримінальну відповідальність в разі

розповсюдження зазначених вище вигадок”. Підписувати попередження І. Калинець відмовилася⁵⁴.

Система КДБ пронизувала все радянське суспільство. Практично за всіма підприємствами, установами, навчальними закладами, громадськими та релігійними організаціями були закріплені працівники спецслужби, а у великих колективах існували спеціальні відділи. Вони вивчали настрої людей, виявляли носіїв критичних поглядів на явища політичного, економічного й духовного життя суспільства, доповідали про них за підлеглістю, а керівники підрозділів та управлінь КДБ – першим секретарям партійних комітетів. Для прикладу, у звіті Львівського УКДБ за 1973–1974 рр. констатовано значне поповнення агентурного апарату “по лінії інтелігенції і молоді”. Було завербовано 126 агентів, у тому у вищих навчальних закладах – 114 та серед творчої інтелігенції – 12, зокрема, в університеті – 32 (стало 87), у політехнічному інституті – 43 (разом з існуючими – 93). У 1975–1976 рр. Львів відвідало 32 “оунівських емісари”. Окремі з них “виходили” на художників Остафійчука, Патику, Бокотея. В довідці від 10 вересня 1979 р. зазначалося, що “в місті Львові осіло 1079 колишніх учасників ОУН” і частина з них мала контакти з чужоземцями. В 1976–1980 рр. “набуто 366 агентів з середовища, родичів і близького оточення оунівців”, але в низці випадків “агентура не користувалася довірою об’єктів”. Через те 1980 р. здійснено 100 заходів з використанням “оперативно-технічних засобів” та служби зовнішнього спостереження⁵⁵.

Безперервне стеження відбувалося не лише на волі, а й під час слідства та ув’язнення людини. Слідчі КДБ активно використовували запроваджений ще Феліксом Дзержинським інститут “підсадних качок” – внутрікамерних “сексотів”-провокаторів. У концтаборі політ’язні перебували під постійним наглядом “кума” – працівника КДБ. Загалом, провокації стали апробованим інструментом морального й психічного тиску на опозиціонерів, а часто, за відсутності речових доказів, й підставою для арештів. Членові Українського Національного Фронту Семену Корольчуку 12 квітня 1971 р. підкинули книжечку Івана Крип’якевича “Михайло Грушевський: життя й діяльність”, опубліковану 1935 р. Товариством “Просвіта” у Львові. Брат брошуру переховав, що кадебістів розлютило, але Корольчука від арешту не вберегло⁵⁶. Подібно вчинили 1981 р., готуючи повторне ув’язнення Михайла Гориня за активну участь в діяльності Української Гельсінкської Групи. Під час обшуку в березні йому підкинули документ, сфабрикований від імені УГГ, а 28 листопада – 15-сторінковий некваліфікований текст про російщення в Україні, що й стало підставою для його арешту 3 грудня 1981р.⁵⁷ Намагаючись примусити В. Чорновола зізнатися в редагуванні позацензурного журналу “Український Вісник”, у слідчій в’язниці КДБ йому погрожували розстрілом, залякували психушкою й арештом рідних, підсаджували до камери провокаторів і показували піддроблені “зізнання” однодумців, врешті 10 серпня 1972 р. затримали дружину Атену Пашко й під

конвоєм “ненароком” провели повз нього, а 12 серпня повідомили про арешт сестри Валентини. Чорновіл пішов на “смертельне” голодування й жінок змушені були випустити⁵⁸. Однією з чергових провокацій під час заслання в Якутії 9 квітня 1980 р. його звинуватили в спробі згвалтування й 6 червня 1980 р. засудили на 5 років ув’язнення в таборі суворого режиму. Щоправда, 1983 р. звільнили за протестом прокурора Якутії⁵⁹.

Практично всім арештованим за опозиційну діяльність кадебісти пропонували погодитися на співпрацю або хоча б публічно (в пресі, на радіо чи телебаченні) покаятися, підписати зобов’язання не критикувати владу в обмін на свободу. Подібні умови ставили політв’язням у концтаборах. Однак, за мізерним вийнятком, покупці сумління отримували відкоша.

З прийняттям нової Конституції СРСР (7 жовтня 1977 р.) КДБ при Раді Міністрів СРСР 5 червня 1978 р. перейменували в КДБ СРСР. Згідно з ухваленою 20 квітня 1978 р. Конституцією УРСР указом Президії Верховної Ради УРСР від 20 липня 1978 р. КДБ при РМ УРСР перейменували в КДБ УРСР. Як союзно-республіканський комітет він мав підпорядковуватися РМ УРСР і КДБ СРСР. Однак фактично керував структурою і надалі ЦК КПРС та його політбюро й лише з оперативних питань – КДБ СРСР⁶⁰.

Рік 1984 став останнім роком життя кількох членів УГГ. Дня 6 травня важко хворий після операції шлунка у пермській в’язничній лікарні помер Олекса Тихий. Після трьох операцій і кількох тривалих голодувань протесту проти нелюдських умов існування в концтаборі 4 вересня помер Юрій Литвин, а 7 жовтня в тюремній лікарні – Валерій Марченко. Від 1985 р. з приходом до влади Михайла Горбачова КДБ за інерцією діяв усталеними методами, хоча й з меншою інтенсивністю. Саме того року Генріх Белль висунув поета й політв’язня Василя Стуса на здобуття Нобелівської премії, яка, як відомо, присуджується лише живим. Після того знущання концтабірної адміністрації стали ще жорстокіші. На знак протесту В. Стус 28 серпня оголосив смертельне голодування, а 4 вересня один з найвизначніших поетів України відійшов у засвіти. 1987 р. під тиском внутрішньої опозиції та міжнародної громадськості переважна більшість українських політв’язнів була звільнена з концтаборів та заслань. Дня 16 липня 1990 р. Верховна Рада УРСР ухвалила Декларацію про державний суверенітет України. Врешті 11 листопада 1990 р. вийшов на свободу останній український політв’язень львів’янин Богдан Климчак. Україна стала державою, в якій не ув’язнювали за переконання. 17 квітня 1991 р. прийнято Закон про реабілітацію жертв політичних репресій⁶¹. КДБ втратив головну свою функцію – охорону КПРС від власного народу і в колишньому статусі існувати вже не міг.

Після серпневого путчу 1991 р. постановою Президії Верховної Ради СРСР від 22 жовтня 1991 р. КДБ СРСР ліквідували, а на його основі створили Центральну службу розвідки СРСР, Міжреспубліканську службу безпеки (МСБ) та Комітет по охороні державного кордону СРСР. 26 грудня 1991 р. в зв’язку з припиненням існування СРСР МСБ була ліквідована⁶².

У СРСР КДБ очолювали Іван Серов (13.03.1954–08.12.1958), Олександр Шелепін (25.12.1958–13.11.1961), Володимир Семичасний (13.11.1961–18.05.1967), Юрій Андропов (18.05.1967–26.05.1982), Віталій Федорчук (26.05–17.12.1982), Віктор Чебриков (17.12.1982–01.10.1988), Володимир Крючков (01.10.1988–22.08.1991), Вадим Бакатін (23.08.1991–22.10.1991)⁶³. Керівниками КДБ в УРСР були Віталій Нікітченко (06.04.1954–16.07.1970), Віталій Федорчук (16.07.1970–27.05.1982), Степан Муха (03.06.1982–21.05.1987), Микола Голушко (21.05.1987–20.09.1991)⁶⁴. Начальниками Управління КДБ у Львівській області працювали Володимир Шевченко (11.06.1953–13.09.1965), Микола Полудень (13.09.1965–08.08.1978), Микола Черпак (03.08.1978–01.01.1984), Станіслав Малик (29.12.1983–15.01.1992)⁶⁵.

Урешті 24 серпня 1991 р. Верховна Рада України ухвалила Акт проголошення незалежності України і вже 20 вересня 1991 р. визначилася щодо КДБ, ухваливши постанову “Про створення Служби національної безпеки України”, яку очолив Євген Марчук⁶⁶. Так закінчилася історія одного з найзловісніших репресивних органів радянського комуністичного режиму.

COMMITTEE OF STATE SECURITY (KGB) AS A WATCHING GUARD OF THE COMMUNIST PARTY OF SOVIET UNION (CPSU).

Yuriy ZAYTSEV

Ivan Krypiakevych Institute of Ukrainian Studies of National Academy of Sciences of Ukraine,
Department of Contemporary History

The author studied the place and role of the organs of state security of the USSR and their structural units in the Ukrainian SSR in the preservation of total power of Communist party through repressions and terror against Ukrainian liberation movement within the country and abroad, in particular the total subordination of security organs to the CPSU.

Key words: KGB, СК CPSU, totalitarian regime, national-liberation movement, “samvydav”, provocation, liquidation, arrest, concentration camp, political prisoner.

---

¹ *Кульчицький С.* Глиняні ноги колоса / С. Кульчицький // *День*. – 2012. – № 3–4. – 13–14 січня.

² *Север А.* История КГБ / А. Север. – Москва, 2008. – С. 11, 16.

³ *Ленін В. І.* До історії питання про диктатуру / В. Ленін // *Повне зібрання творів*. Т. 41. – Київ, 1974. – С. 364.

⁴ *Білас І. Г.* Репресивно-каральна система в Україні. 1917–1953: Суспільно-політичний та історико-правовий аналіз / І. Білас. – Київ, 1994. – Кн. 1 – С. 61–100; *Ченцов В. В., Архієрейський Д. В.* Органи державної безпеки в системі комуністичної диктатури // *Політичний терор і тероризм в Україні. ХІХ–ХХ ст. Історичні нариси* / Д. В. Архієрейський, І. Г. Бажан, Т. В. Бикова та ін. Відповід. ред. В. А. Смолій. – К., 2002. – С. 225–242; *Шаповал Ю.* ВУЧК / Ю. Шаповал // *Довідник з історії України (А–Я)* / І. Підкова, Р. Шуст. – 2-ге вид., доп. і доповн. – Київ, 2001. – С. 136; *Його ж.* ВЧК // Там само. – С. 136–137; *Кокін С. А.* Державне політичне управління УСРР / С. Кокін // *Енциклопедія історії України* / Редкол.: В. А. Смолій (голова) та ін. Т. 2. – Київ, 2004. – С. 350–351; *Шаповал Ю., Пристайко В., Золотарьов В.* ЧК–ГПУ–НКВД в

Україні: особи, факти, документи / Ю. Шаповал, В. Пристайко, В. Золотарьов – Київ, 1997. – С. 8–17.

⁵ *Колпакиди А., Прохоров Д.* КГБ: Приказано ликвидировать / А. Колпакиди, Д. Прохоров – Москва, 2004. – С. 66–70, 103–105, 111–112, 120–121, 176, 181–182, 450–451; <http://ru.wikipedia.org/wiki/Савинков,-Борис-Викторович>

⁶ *Петлюра С. В.* Проти погромів / С. Петлюра // Статті / Упоряд. та автор передм. О. Климчук. – Київ, 1993. – С. 184–185.

⁷ *Рабенчук В.* Сім більшовицьких куль у безсмертя Петлюри / В. Рабенчук // Літературна Україна. – 2006. – 28 вересня.

⁸ *Литвин С.* Вбивство С. Петлюри і ГПУ. До історіографії проблеми / С. Литвин // З архівів ВУЧК–ГПУ–НКВД–КГБ. – 2000. – № 2/4 (13–15). – С. 398–409. Цит. за ст. Сергія Литвина. – С. 399; *Шаповал Ю. І.* Людина і система (Штрихи до портрета тоталітарної доби в Україні) / Ю. Шаповал. – Київ, 1994. – С. 96–107.

⁹ *Табачник Д.* Постріли на тихій вулиці Расіна (Нотатки історика про вбивство Симона Петлюри) / Д. Табачник // Київська старовина. – 1999. – Ч. 1. – С. 150.

¹⁰ Цит. за ст. С. Литвина. – С. 403.

¹¹ *Гриневич В. А.* Вбивство С. Петлюри / В. Гриневич // Політичний терор і тероризм в Україні. – С. 323.

¹² *Снегірьов Г.* Набої для розстрілу та інші твори / Г. Снегірьов. – Нью-Йорк–Торонто, 1983. – С. 98. До слова, сучасна українська влада у любові до інтелігенції не дуже далеко відійшла від сталінських поплічників. У відповідь на критичну щодо влади інтернет-статтю письменників братів Капранових “Час кидати каміння” від 23 січня 2012 р. (див.: <http://kobzar.com.ua/index.php?4&theme-id=106>) губернатор Харкова Михайло Добкін на сайті УНІАН у відкритому листі “Об исчезающей украинской интеллигенции. Мысли вслух” 27 січня 2012 р. прорік на “общепонятном”, звичайно: “Вы не задумывались о том, сколько вреда будущему страны наносит шипящий ненавистью к власти интеллигент...” (див.: <http://www.partyofregions.org.ua/ru/news/faces/show/8357>); Див. також: Експрес. – 2012. – 2–9 лютого. – № 11(6169). – С. 14.

¹³ *Ленін В. І.* Повне зібрання творів / В. Ленін. – К., 1975. – Т. 50. – С. 143–144.

¹⁴ Там само. – С. 165.

¹⁵ *Ченцов В. В., Архієрейський Д. В.* Боротьба з українським націоналізмом / В. Ченцов // Політичний терор і тероризм в Україні. – С. 269, 277.

¹⁶ *Шаповал Ю. І.* Атака проти старих фахівців, інтелігенції, військових / Ю. Шаповал // Там само. – С. 404–409; *Його ж.* Людина і система. – С. 92; *Його ж.* Судовий процес у справі “Спілки визволення України” (Дзеркало тижня. – 2005. – 14 березня) // <http://www.ukraine-poland.com/u/publicystyka/publicystyka.php?id=3337>; Мазур О. Спілки визволення України процес // Довідник з історії України. – С. 813–814.

¹⁷ *Білас І. Г.* Указ. праця. – С. 91, 100–101.

¹⁸ *Овсієнко В.* Пам’яті Соловецького етапу. 17.01.2006 / В. Овсієнко // http://epochtimes.com.ua/opinion/ukraine/pam_ati-Soloveckogo-etapu-55991.html; *Його ж.* Постріл у потилицю Вангенгейма // <http://www.memory.gov.ua/data/upload/publication/main/ua/1041/2.doc>; *Білокін С.* Соловки // Довідник з історії України. – С. 796–797; *Веденєєв Д., Шевченко С.* Українські Соловки / Д. Веденєєв. – К., 2001. – С. 39, 53–57.

¹⁹ [http://ru.wikipedia.org/wiki/Блохин,_Василий_Михайлович_\(генерал\)](http://ru.wikipedia.org/wiki/Блохин,_Василий_Михайлович_(генерал)); *Лосєв І.* Про “піратів” і “правову” державу / І. Лосєв // День. – 2012. – 10–11 лютого. – № 23–24. – С. 19.

²⁰ 2012 – “Список Сандармоху”: Як позбутися тоталітарної спадщини? // День. – 2012. – 20–21 січня. – № 8–9. – С. 6–7.

²¹ *Колпакиди А., Прохоров Д.* Указ. праця. – С. 367–383; *Судоплатов П. А.* Спецоперації. Лубянка и Кремль 1930–1950 годы / П. Судоплатов – Москва, 2003. – С. 22–48; *Кушпета О.* Смерть у Роттердамі / О. Кушпета // Життя і смерть полковника Коновальця. – Львів, 1993. – С. 202–205.

²² Колтакиди А., Прохорова Д. Указ. праця. – С. 342–358, 390–416; Судоплатов П. А. Указ. праця. – С. 102–132; Малик Я., Д.К. Троцький Лев Давидович / Я. Малик // Довідник з історії України. – С. 879–880.

²³ Білас І. Г. Указ. праця. – С. 100–107; Кокін С. А. Указ. праця. – С. 350–351; Подкур Р. ДПУ УСРР у 1922–1934 рр.: портрет на тлі епохи / Р. Подкур // З архівів ВУЧК–ГПУ–НКВД–КГБ. – 2003. – № 1(20). – С. 440–449; Север А. Указ. праця. – С. 15.

²⁴ Білас І. Г. Указ. праця. – С. 115–116, 120–129, 138.

²⁵ Див.: Зайцев Ю. Спецзагони провокаторів // Високий Замок. – 2003. – 29 вересня; Те ж саме // <http://duhvoli.com.ua/index.php?article=400> та інших сайтах; Круцик Р. Коммунистическая инквизиция в Украине // <http://www.epochtimes.ru/content/view/7169/49>

²⁶ Білас І. Указ. праця. – С. 181.

²⁷ Бондаренко К., Киричук Ю. Українська Повстанська Армія / К. Бондаренко, Ю. Киричук // Довідник з історії України. – С. 940.

²⁸ Білас І. Указ. праця. – С. 280–281.

²⁹ Кук В. Генерал-хорунжий Роман Шухевич. Головний командир Української Повстанської Армії / В. Кук – Львів, 2005. – С. 67–71; Гордасевич Г. Л. Степан Бандера: людина і міф / Г. Гордасевич – Львів, 2001. – С. 122–123.

³⁰ http://uk.wikipedia.org/wiki/Судоплатов,_Павел_Анатольевич#_ДО.АО.ВС

³¹ Север А. Указ. праця. – С. 16–19; Окіпнюк В. Т. Комітет державної безпеки СРСР та Комітет державної безпеки УРСР / В. Окіпнюк // Енциклопедія історії України. Т. 4. – Київ, 2007. – С. 479–480.

³² Бажан О. Г. Вбивство Льва Ребета і Степана Бандери / О. Бажан // Політичний терор і тероризм в Україні. – С. 793–794; Гордасевич Г. Л. Указ. праця. – С. 144–145; http://uk.wikipedia.org/wiki/Сташинський_Богдан_Миколайович

³³ Московські вбивці Бандери перед судом. – Мюнхен, 1965. (Репринтне видання: Дрогобич, 1992). – С. 11–12, 22–23, 60–61; Бажан О. Г. Вбивство Льва Ребета і Степана Бандери. – С. 793–797; Гордасевич Г. Л. Указ. праця. – С. 131–136, 141–149; http://uk.wikipedia.org/wiki/Сташинський_Богдан_Миколайович.

³⁴ Приходько Н. Богдан Сташинський: “Я виконав свій обов’язок перед Україною” / Н. Приходько // <http://molotoff.info/rozdumi/interview/3824-stashinski.html>

³⁵ Окіпнюк В. Т. Указ. праця. – С. 480; Архів Управління Служби безпеки України у Львівській області (далі – Архів УСБУ ЛО). – Спр. П 19483. – Т. 1. – Арк. 117–118.

³⁶ Див.: Зайцев Ю. Д. Політична опозиція // Історія України / Відп. ред. Ю. Сливка; Керівник авт. кол. Ю. Зайцев. – Вид. 4-те. – Львів, 2003. – С. 369–370; Север А. Указ. праця. – С. 73–74; 76, 82–83, 184.

³⁷ Стула Б. Науково-педагогічна і громадсько-просвітницька діяльність Патріарха Йосифа Сліпого / Б. Стула // Українська історична біографістика: забуте і невідоме / За ред. проф. М. М. Алексєвця. – Част. 1. – Тернопіль, 2005. – С. 261–264; Опалко Н. Йосиф Сліпий. Мученик за Христа й Україну // Тернопілля 97. Регіональний річник. – Кн. 3. – Тернопіль, 1997. – С. 168–169.

³⁸ Зінченко А. Рада у справах культів при Раді Міністрів УРСР / А. Зінченко // Енциклопедія українознавства. – Т. 11. – Львів, 2003. – С. 167–168; Ганус А. Патріарх Філарет: “Без дозволу КДБ єпископами не ставали” / А. Ганус // Експрес. – 2012. – 2–9 лютого. – С. 3, 30.

³⁹ Север А. Указ. праця. – С. 87–97, 103.

⁴⁰ Разведка по-українски // Нестеренко С., Нестеренко Э., Нездоля А. Досьє генерала госбезопасности Александра Нездоли // <http://www.agentura.ru/library/nezdolya/razvedkapo/>; Элитная агентура // Там само // <http://www.agentura.ru/library/nezdolya/elitnaya/>

⁴¹ Міжнародний біографічний словник дисидентів країн Центральної та Східної Європи й колишнього СРСР. Т. 1. Україна. Частина 2. – Харків, 2006. – С. 960–975.

⁴² Федик І. Розстріляні в 1962... / І. Федик // Українське слово. – 1992. – 19 березня; Українські політичні в’язні у СРСР // Я нічого у вас не прошу: Лист В. Чорновола до секретаря ЦК КПУ

П.Ю. Шелеста. – Торонто, 1968. – С. 113–119; Аудіоінтерв'ю Ю. Зайцева з Романом Гурним 27.01.1996 р.

⁴³ Вирок Судової колегії в кримінальних справах Львівського обласного суду від 20 травня 1961 р. // Лук'яненко Л. Вірую в Бога і в Україну. – Київ, 1991. – С. 32–40; Лук'яненко Л. Сповідь у камері смертників. – Київ, 1991. – С. 8–22; Аудіоінтерв'ю Ю. Зайцева з Левком Лук'яненком 27 березня 2010 р.

⁴⁴ Архів УСБУ ЛО. – Спр. П 19917. – Т. 2. – Арк. 44; *Калинець І.* Підсумовуючи мовчання // Слово триваюче: Поезії. – Харків, 1997. – С. 152.

⁴⁵ Архів УСБУ ЛО. – Спр. П 11796. – Т. 2. – Арк. 134–136.

⁴⁶ Там само. – Спр. П 22845. – Т. 2. – Арк. 227–230; *Зайцев Ю.* За національний прапор – до буцегарні // Львівська газета. – 2007. – 13–15 липня. – С. 7.

⁴⁷ Архів УСБУ в Івано-Франківській області. – Спр. П 7536. – Т. 15. – Арк. 251, 258; Зі спогадів дружини Михайла Дяка Ганни 19 липня 1999 р. // Український Національний Фронт: Дослідження, документи, матеріали / Упоряд. М.В. Дубас, Ю.Д. Зайцев. – Львів, 2000. – С. 641–643; *Зайцев Ю.* Синьо-жовті стяги підпільник у міліцейській формі вивішував навіть у 60-х роках // Молода Галичина. – 2001. – 4 жовтня.

⁴⁸ *Кравченко В.* Синьо-жовтий прапор над Києвом 1 травня 1966 року / В. Кравченко / Передмова В. Овсієнка. – Київ, 2004. – 56 с.

⁴⁹ Вирок Тернопільського обласного суду у справі Мармуса В.В. та інших від 24 вересня 1973 р. // Особистий архів Юрія Зайцева; Юнаки з огненної печі / Упоряд. В.В. Овсієнка. – Харків, 2003. – 144 с.; *Сапеляк С.* Хроніки дисидентські від головосіку. Невольничча мемуаристика. – Київ, 2003. – С. 18–21.

⁵⁰ “Інформаційний бюлетень” Українського національного фронту за першу половину травня 1975 р. // Архів Інституту українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України. – Ф. 3. – Оп. 6. – Спр. 3. – Арк. 29; 5810. Надзорные производства Прокуратуры СССР по делам об антисоветской агитации и пропаганде. Март 1953–1991. Аннотированный каталог. / Под ред. В.А. Козлова и С. В. Мироненко; сост. О. В. Эдельман. – Москва, 1999. – С. 768; *Гриньків Д.* Синьо-жовтий гомін у Карпатах // Зона. – 2009. – № 25. – С. 139–151.

⁵¹ *Якимович Б.* До питання про українську національну символіку / Б. Якимович // Пам'ятки України. – 1989. – № 3. – С. 44–48.

⁵² Див.: *Зайцев Ю.* Політичний в'язень радянської психіатрії // Діагноз КГБ: шизофренія. – Львів, 2008. – С. 3–17; Спецпсихлікарня // Міжнародний біографічний словник дисидентів. Т. 1. Ч. 2. – С. 957; *Прокопенко А. С.* Безумная психиатрия. – Москва, 1997. – С. 152.

⁵³ *Север А.* Указ. праця. – С. 273–275.

⁵⁴ Архів УСБУ ЛО. – Спр. П 19483. – Т. 4. – Арк. 41.

⁵⁵ О некоторых направлениях организации работы 5 отдела Управления КГБ при СМ УССР по Львовской области с учетом складывающейся оперативной обстановки // За вільну Україну. – 1992. – 6, 15 лютого; Высокий Замок. – 1992. – 16, 18 января; *Зайцев Ю.* Держбезпека на службі КПРС // Історія Львова. У трьох томах / Редколегія Я. Ісаєвич, М. Литвин, Ф. Стеблій. – Т. 3. – Львів, 2007. – С. 308–309.

⁵⁶ Архів УСБУ ЛО. – Спр. П 21659. – Т. 4. – Арк. 365–371; Український національний фронт. – С. 499–503.

⁵⁷ Аудіоінтерв'ю Юрія Зайцева з Михайлом Горинем 9 листопада 2004 р.

⁵⁸ Архів УСБУ ЛО. – Спр. П 19483. – Т. 1. – Арк. 2; Т. 4. – Арк. 117; *Косів М.* Немов негасимий вулкан // Чорновіл В. Твори: У 10 т. – Т. 3 / Упор. В. Чорновіл. Передм. М. Косів. – К., 2006. – С. 42–43; Центральний державний архів громадських об'єднань України. – Ф. 1. – Оп. 25. – Спр. 877. – С. 53.

⁵⁹ До Верховного суду Якутської РСР гр. Черновола В'ячеслава Максимовича, засудженого б. VI.80 за сфабрикованим звинуваченням. Касаційна скарга // Українська Гельсінкська Група 1978–1982. Документи і матеріали / Упорядкував і зредагував Осип Зінкевич. – Торонто, Балтимор, 1983. – С. 826–911.

⁶⁰ *Окіпнюк В. Т.* Комітет державної безпеки СРСР та Комітет державної безпеки УРСР / В. Окіпнюк // http://histans.com/index.php?termin=Komitet_derzh_bezpeky

⁶¹ *Зайцев Ю. Д.* Політична опозиція / Ю. Зайцев // Історія України. – С. 379–381, 385.

⁶² *Лисюк Ю., Чисніков В.* Указ. праця. – С. 436.

⁶³ *Север А.* Указ. праця. – С. 23, 105, 187, 302.

⁶⁴ *Лисюк Ю., Чисніков В.* Указ. праця. – С. 430–435.

⁶⁵ Лист Державного архіву Служби безпеки України № 24/5–307 від 25 лютого 2010 на запит Інституту українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України щодо колишніх начальників Управління КДБ у Львівській області.

⁶⁶ *Лисюк Ю., Чисніков В.* Указ. праця. – С. 429.